

persze azt gondolni, hogy a tudomány meg tudja változtatni a világot. Kár lenne ugyanakkor lemondani arról a meggyőződésről, hogy a világról, a „Másságról” lehet és érdemes beszélni, írni, s ez a beszédmód, ez az írásmód ismeretelméletileg és morálisan egyaránt elfogadható lehet. Oly módon is hozzá lehet járulni egy morálisan elfogadhatóbb világ létrejöttéhez, kialakulásához, hogy erről a világról megfelelő módon beszélünk. Ez azonban már az a pont, ahol a kultúra kutatásának ismeretelmélete egyet jelent a kutatás etikájával; ahol nem lehet az elméleti problémákat a moráltól, az etikától elválasztva kezelni. És pontosan ez, a kutatás etikai alapelveként artikulálódó elméleti szigorúság az, amire ma ebben a „felfordult” világban szükség van.

A mai „felfordult” világnak persze másra is szüksége van, és még inkább szüksége lenne. Mindenekelőtt annak belátására, hogy az etnikai, vallási, kulturális, gondolkodásbeli különbség nem „büntetendő” cselekmény; hogy a kulturális másságot csupán tudomásul kell venni, ezzel kapcsolatban semmi más „teendő” nincs. A ma Európája s annak is elsősorban a keleti része egészen más utakon jár. Az ezeket a társadalmakat átjáró bizonytalanság, a szegénységtől, a jövőtől való félelem, a történelmi illúziók kergetése, a valóság „érdes felületének” mindennapi meg tapasztalása kitűnő táptalaját jelentü egy sajátos kelet-európai „posztmodern” fundamentalizmusnak. E fundamentalizmus s annak legkülönbözőbb megnyilvánulási formái a társadalmi bajokra egyetlen gyógymódot tudnak csupán felkínálni, a másság, a sokféleség megszüntetését, a társadalom egyneműségének ezzel a világ (vélt) áttekinthetőségének és ellenőrizhetőségének szimbolikus vagy akár erőszakos módon történő biztosítását. Ez a szemlélet a társadalmakat nem arra készíti, hogy elfogadják és tudomásul vegyék a kulturális sokféleséget, hogy természetesnek tekintsék a különböző nyelveken beszélő, különböző kultúrákhoz tartozó emberek együttélését; hanem azt a helyzetet igyekszik megszilárdítani, amelyben az emberek együttélése, összetartozása elsősorban szimbolikus tartalmakon alapszik, és kizárólagos jellegű, s amelyben a szimbolikus eszközökkel kialakított többség tényleges politikai hatalmat, egyeduralmat követel s igyekszik meg-

valósítani. Ez a felfogás nem tiszteli a Másikat, a másik embert, hiszen létezésének, hatékonyságának a mindenféle Másság kizárása, megsemmisítése jelentü az alapját. A Másság elpusztítása, korlátozása azonban önmagunk elpusztítását, korlátozását is jelentü. Urs Bitterli könyve vége felé a következőképpen fogalmazott: „Jószívet senki sem beszél ma már »vadakról» és »civilizáltakról», fejletlenekekről és fejlettekekről; az ilyen túlságosan egyszerű kategóriák nem szoríthatók be ellentmondásokat és többértésűségeket tapasztaló világunkba. A kulturális találkozások feszültsége megmaradt, és meg is kell maradnia, ha nem akarjuk, hogy bekövetkezzen az, amit az utolsó nagy »gyarmati utópia» szerzője, Aldous Huxley THE BRAVE NEW WORLD (SZÉP ÚJ VILÁG) című művében oly nyomasztóan megjósolt: az utolsó ember rezervátumi élete, ha ugyan ezek a lények megérdemlik még az ember nevet.” Az embernek ma sincs más esélye, mint „másnak” maradni. Nem a másságért önmagáért, nem az elzárkózásért és szembenállásért, hanem egyedül azért, hogy „élni és boldogulni” tudjunk.

Niedermüller Péter

KONZERVATÍV VAGY FORRADALMÁR?

Hannah Arendt: *A forradalom*

Fordította Pap Mária

Európa, 1991. 462 oldal, 250 Ft

„A monarchia nem a győztesek csapásainak hatására, hanem ezek előtt a csapások előtt omlott össze, s a győzteseket éppannyira megtele győzelmük, mint a legyőzötteket vereségük.”

(Tocqueville)

„Aki mást keres a szabadságban, mint szabadságot, szolgának való.”

(Tocqueville)

Hannah Arendt könyve nem a forradalmak történetének bemutatására vállalkozik, s nem is a forradalmak általános elméletét kívánja nyújtani, ha egyáltalán van ilyen. Írása azonban sokrétűsége és gyakran ide-oda kalandozó gondolatai ellenére – vagy tán ezért is –

monolit munka. Néhány egyszerű – meggyőző vagy ellentmondásra ösztökélő – elvre épül. Az egyszerűség annak köszönhető, hogy a szerző feltárja – a rendszerint rejtve maradó – kiinduló feltevést: politikai művet írt, melynek politikai motivációja van.

Nevezetesen egy hagyományt és ezzel együtt egy politikai akaratot kíván feléleszteni, amely a tartós amnézia állapotában van: az amerikai forradalomét. Az amerikai forradalom nem került be a forradalmi hagyományok közé; valahogy elfelejtődött, hogy Amerika forradalomban született. Pedig Amerikát nem valamiféle történelmi szükségszerűség, nem is szerves fejlődés, hanem szándékos cselekvés alakította ki, amelynek a szabadság megalapozása volt a célja. A könyv megírásának idején – 1961-ben – viszont az amerikai külpolitika vezérmotívuma a forradalomtól való félelem volt. Emiatt Amerika sokszor a legavítabb és retrográd rendszereket támogatta. Ez a legfőbb oka a politikai amnéziának.

Ha századunkban forradalomról beszélünk, mindenki Európára és főként Franciaországra gondol. Annak idején viszont sokan gondolták úgy, hogy az európai forradalmat az amerikai forradalom táplálta. Az igazság valószínűleg az, hogy már a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT előtt kialakult amerikai viszonyok befolyást gyakoroltak Európára, hiszen azok a francia forradalom idején már ismertek voltak. Arendt elemzésének alapját kétfajta forradalom összevetése képezi.

A forradalom nemcsak felszabadulás, hanem valaminek a kezdete is. A modern kor forradalmaiban a felszabadulás eszméjének szükségképpen egybe kellett esnie a szabadság eszméjével. A forradalom valamiképpen mindig összekapcsolja az újdonságot a szabadsággal. Forradalom ott van, ahol a felszabadulás célja a szabadság megteremtése. E két eszme viszonyában döntő különbségek mutatkoznak a kétfajta forradalom között.

Századunk arculatát háborúk és forradalmak határozták meg. A háború igazolásának gondolata azonban nem olyan régi, mint maga a szervezett hadviselés. Az igazolás szükségessége valójában az első világháború után vált fontossá. Ekkor derült ki az új haditechnika minden határon túlmenő pusztítóereje, valamint az is, hogy ilyen technika alkalma-

zása esetén lehetetlen megvédeni a polgári lakosságot. A szabadság ekkor válik igazoló eszmévé: olyan deus ex machinává, amely azt hivatott igazolni, ami racionálisan már nem igazolható. A forradalmakat mindig vagy háború kísérte, illetve előzte meg (mint Amerikában), vagy védekező, illetve hódító háborúra vezettek (mint Franciaországban). Így azután a forradalom életünk kísérőjévé válik, hiszen korunkban a szabadságért folytatott küzdelem lehet az erőszak alkalmazásának egyetlen „ésszerű” indoka.

Egy háború elvesztésének következménye vagy a vesztés teljes megsemmisülése, vagy a kormányzat forradalmi megváltoztatása, akár belső, akár külső kényszer eredményeként.

Minden forradalom három alapkérdés köré szerveződik: a szabadság, az egyenlőség és a szegénység, valamint az állami berendezkedés kérdése köré. Ezek hangsúlya határozza meg a forradalom jellegét és a következményeit is. Az amerikai és az európai forradalmak különbsége is e három kérdés eltérő hangsúlyából adódik.

Tocqueville óta szokás az egyenlőséget és a szabadságot egymással szembeállítani. Az antik görögségben nem egészen ez volt a helyzet. A szabad polisz eleinte nem demokrácia, hanem iszonómia (uralomnélküliség) volt. Az iszonómia azonban nem a körülmények és feltételek egyenlőségét, hanem az egyenrangúak testületét alkotók egyenlőségét jelentette. Ez a polgár és nem a magánszemély egyenlősége volt. A politikai szférában való egyenlőség volt ez, amelyet nem a természetből eredeztettek. A velünk született egyenlőség eszméje a modern kor előtt teljesen ismeretlen volt.

A modern forradalmak választás előtt állnak: a politikai és a gazdasági egyenlőség, azaz az állampolgár és a magánszemély egyenlősége között kell választaniok. A magánszemély egyenlősége döntően gazdasági. Ne kerüljessük: ez a szegénység kérdése. A modern korban kezdtek először kételkedni az emberek abban, hogy a szegénység az emberi lét szükségszerű velejárója. Amerika – Európától eltérően – a szegénység nélküli társadalom szimbólumává vált, mégpedig azt megelőzően, hogy a szegénység felszámolásának technikai feltételei általánosan adva lettek volna. Amikor a szegénység megszűnte-

tésének technikai feltételei megteremtődtek, pontosabban, amikor erre az emberek rájöttek, a szegénység forradalmi szerepet kezdett játszani.

A szegénység megszüntetését szükségszerű történelmi fordulatnak gondolták, és ez a kielégítetlen szükségletekkel együtt megteremtette a forradalmi terrort is. A forradalom kezdeti céljának – a zsarnokság alóli felszabadításnak és a szabadság megteremtésének – a helyére a nép boldogságának eszméje kerül. A forradalom irányt változtat. Az emberi jogok a francia forradalomban átalakulnak a sans-culotte-ok jogává.

Egyébként sok későbbi forradalomnak is ez lesz a fordulópontja. Marxot jobban érdekelte a történelem és annak filozófiája, mint a politika, s így figyelmen kívül hagyta a forradalmárok eredeti szándékát: a szabadság megalapozását. Marx abban hitt, hogy a francia forradalomnak azért nem sikerült megalapoznia a szabadságot, mert nem tudta megoldani a szociális problémát, azaz a szegénység felszámolását. Ebből jutott arra a következtetésre, hogy a szabadság összeegyeztethetetlen a szegénységgel. Azt gondolta, hogy a szegénység elleni lázadás egyben a szabadságért is folyik. A marxizmust ez a fajta forradalmi tartalma és nem tudományos volta tette oly hatékonyá és hosszú életűvé. Marx a gazdaságot poliúkaivá tette, s ezért gondolta kizárólag politikai és forradalmi eszközökkel megszüntethetőnek a régi rendet. Nála a szegénység nem gazdasági és természeti jelenség, hanem politikai, erőszak és kényszer következménye. Ekképpen áldozta fel a szabadságot a szükségszerűség oltárán. Aligha lehet hiábavalóbb és veszedelmesebb valami, mint az a kísérlet, mely pusztán politikai eszközökkel óhajtja megszabadítani az emberiséget a szegénységtől.

Szegénység Amerikában is volt, de nem volt európai értelemben vett nyomor és nélkülözés. Az amerikaiak is öröknek tekintették a szegény és gazdag, a lusta és a szorgalmas, a művelt és a tudatlan stb. ellentétét, de nyomor híján ezek nem váltak forradalmi motívumokká. Amerikában a forradalom nem szociális, hanem politikai kérdés volt, az amerikaiaknak nem a társadalmi rendjével, hanem a kormányzás formájával volt bajuk.

A francia forradalom célja a nélkülözés

alóli felszabadítás volt. Ebből adódott, hogy minden – akár a törvények felett álló – eszköz is megengedetté vált. A francia forradalom a népet akarta felszabadítani, de nem mint jövőendő polgárokat, hanem mint nyomorultakat. Az amerikai forradalom célja a szabadság és a tartós intézmények megteremtése volt, de szigorúan törvényileg szabályozva. Az emberi jogok nyilatkozata – melynek mintája az amerikai BILL OF RIGHTS – olyan elsődleges fontosságú pozitív jogokat nyilvánít ki, melyek az emberi természet részét alkotják, azaz a nyilatkozatban a poliúka a természetre vezetődik vissza. Maga a BILL OF RIGHTS viszont állandó és tartós intézményes ellenőrzést jelent az állampolgár jogait illetően minden politikai hatalom felett, s így előfeltételezi az államot és a működő poliúkai hatalmat, valamint intézményeit.

A francia forradalom alapeszméje a „volonté générale”, amely az egységes akaratot – s nem a vélemények egyezését és egyeztetését hangsúlyozza: azaz, a közvélemény uralmát jelenti. Amerika viszont ellenezte az egyöntetű közvéleményt, azt a kívánalmat, hogy mindenkinek azonos véleménye legyen a közügyekben. Amerikában a vélemény volt fontos. Ahogyan Jefferson kifejezte: a véleményeknek ez a sokfélesége „egy néppé tesz bennünket a külügyekben, és elválaszt a belügyekben”.

A francia forradalomban előnyben részesítették a közboldogságot a polgári jogokkal, a közboldogságot a magánjóléttel szemben. Amerikában előbb szabadultak meg a nyomortól, semmint a szabadságot megalapozták volna, s így lehetővé vált a forradalom igazi céljának, a szabadságnak a kivívása. A felszabadulás nem azonos a szabadsággal. A lázadás és a felszabadulás természetlen, ha nem követi az újonnan elnyert szabadság alkotmányba foglalása, azaz törvényes biztosítékának megteremtése. Az új, forradalom révén nyert alkotmány azonban formailag és tartalmilag kevésbé volt forradalmi vagy teljesen újszerű. Az alkotmány ugyanis csak azt szavatolja, hogy a kormányzást törvények korlátozzák, és alkotmányos biztosítékokat nyújt a polgári jogoknak. Ez éppen hogy nem forradalmi aktus, jöllehet forradalmi vívmány. Ezek a szabadságjogok negatív oltalmak a kormánnyal szemben, de nem tá-

masztanak igényt a kormányzásban való részvételre. Ugyanis az a kérdés másik oldala, hogy alkotmányosság nem képzelhető el – legalábbis sehol sem található – hatékony, bár ellenőrzött központi kormányzat nélkül.

A francia forradalomban kinyilvánított emberi jogok abból indultak ki, hogy minden ember születésétől fogva birtokosává válik bizonyos jogoknak. Az angol Burke viszont így fogalmaz: „Légy angol, ír vagy svéd, jogod van az angolok minden jogára és ezen alkotmány szabadságára.” Ez a természetjogi és pozitív jogi felfogás különbségére utal: milyen eszközökkel érhető el inkább a szabadság. S ha előre-futunk az időben, megfigyelhetjük, hogy az emberi jogok érvényesítésével mindig is az volt a baj, hogy mindig kisebbek és kevésbé érvényesíthetők voltak az alkotmányban rögzített állampolgári jogoknál. Csakis végső, szinte ideológiai érvként lehetett hozzájuk fordulni azok esetében, akik állampolgároként már megfosztattak jogaiktól.

Törvény és hatalom között mindig is sok feszültség húzódik, s a kettő konfliktusából még ott is ritkán kerül ki győztesen a törvény, ahol komolyan veszik a jog uralmát. Ezért nem jó, ha a hatalmat általában kívánják korlátozni, sőt alkotmányos keretek között a nagyobb, erősebb és hatékonyabb hatalom a jobb. Szabadság és hatalom kombinálása nagyobb jogvédelmet és a hatalom önkorlátozását is eredményezheti.

Az amerikai forradalomnak három előnye volt a franciával szemben. Amerikában nem volt tömegnyomor; Amerika már a forradalom előtt rendelkezett átfogó önkormányzati gyakorlattal és tapasztalattal; végül Amerika egy korlátozott monarchiával keveredett konfliktusba (Angliában nem volt a törvények alól teljességgel mentesített abszolút hatalom). Az amerikai forradalmároknak emiatt eleve nem volt szükségük arra, hogy azonos forrásból eredeztessék a törvényt és a hatalmat. A hatalom letéteményese a nép, a törvényt pedig az alkotmány, amely tartós és írásba foglalt dokumentum.

A többségi döntés módszere nem azonos a többségi uralommal. A többségi döntés válhat többségi uralommá, de ehhez az kell, hogy a döntés után a többség nekilásson az ellenzéki kisebbség politikai felszámolásához. Az amerikai credo nem az emberi termé-

szetbe vetett félig vallásos jellegű hiten alapul, hanem éppen azon, hogy az önkormányzás során kialakult kölcsönös kötelekék és kölcsönös ígéretek lehetővé teszik az egyedi emberi természet megfékezését. A cselekvés az egyetlen olyan emberi képesség, mely több ember együttműködését feltételezi, a hatalom pedig olyan sajátos emberi tulajdonság, amely az alapítás aktusában az embereket éppen azzal kapcsolja össze egymással, hogy egymásnak kölcsönös ígéretek tesznek és tartanak meg. Az amerikaiak forradalmukat kénytelenek voltak az ilyen kölcsönös ígéretekre és megtartásukra alapozni, mert ebben volt gyakorlatuk és tapasztalatuk.

A szabadság és a tulajdon bensőségesen összefügg. Régebben a törvények nem a szabadságot, hanem a tulajdont védték. A szabadság garanciája csak a tulajdon volt. A szabadságjogok s általában a polgári jogok védelme akkor vált szükségessé, amikor megjelentek azok a szabad emberek, akik nem rendelkeztek a szabadságukat védő tulajdonnal. A kettő védelme valamennyire elkülönült. Ez nem azt jelenti, hogy többé már nem a tulajdon a szabadság legfontosabb biztosítója, hanem csak azt, hogy nem elégséges garancia. A tulajdonosok szabadságának is feltételévé vált a tulajdonnal nem rendelkezők szabadsága.

Az önkormányzó testület volt az az újítás, melyet azok az európaiak hoztak létre, akik azért mentek át az Újvilágba, hogy ott a szabadságra alapozott új rendet teremtsenek, és azt örökre megőrizték. S elért eredményeiket akkor is megtartották, amikor a királlyal való egyezségüket felmondták. A forradalom előtti gondolkodóknak a köztársaság nem azért tűnt vonzósnak – s kölcsönös ígéretek sem erre vonatkoztak –, mert egalitarianizmust akartak, hanem azért, mert tartós és békés államformának tekintették. Eleinte a demokráciát is újmódi zsarnokságnak hitték, mert azonosították a közvélemény uralmát a zsarnoksággal. Ezért is hangsúlyozták egyre inkább az egyéni és eltérő vélemény szerepét – szemben a közvéleménnyel – a kormányzásban.

Az olvasó az eddigiekben talán egy pusztán politikai mondanivalóra leszűkített tartalmat fedezhetett fel. Arendt azonban széles eszméletörténeti ismeretekre alapozva, új és új

színeket felfedezve fejt ki elképzeléseit. Aki a finom kultúrtörténeti vonatkozások iránt érdeklődik, éppoly értékesnek és izgalmasnak fogja találni a könyvet, mint akit inkább a politikai elmélet izgat. Az eszme- és kultúratörténet azonban mégiscsak a politikai elmélet kifejtésére szolgál Arendtnél. S talán az sem megbotránkoztató, hogy – minden belemagyarázás nélkül – ma is életünk lényegi problémáit érinti.

A mondanivaló – s ez nem egyszerűsítés, hanem maga a dolog ilyen egyszerű – a szabadságon alapuló rend apológiája. A forradalom nem öncél, hanem egy új rend megalapozásának szolgálója. A revolúció szó maga is eredetileg a csillagászatból került át a politikába. Kopernikusz *DE REVOLUTIONIBUS ORBIUM COELESTIUM* című művében az égitestek szabályos, törvényszerű mozgására utalt. Amikor a szót először alkalmazták metaforaként emberi jelenségekre, akkor is mindig egy örök, visszatérő mozgást akartak jelezni vele. A XVII. században politikai értelmé még mindig ehhez a jelentéshez kapcsolódott. Először nem a cromwelli fordulatra, hanem 1660-ban a monarchia visszaállítására használták. Kezdetben a francia és az amerikai forradalomban is azok az emberek játszottak főszerepet, akik azt hitték, hogy csupán vissza akarják állítani a dolgoknak azt a régi rendjét, amelyet az abszolút monarchia zsarnoksága megzavart. De amiről azt hitték, hogy restauráció, az forradalommá vált. Amerikában mindenképpen egy új rend megalapozása volt a cél, de egy *rendé*.

Mi is hát Hannah Arendt: konzervatív vagy forradalmár? Se nem konzervatív, se nem forradalmár, hanem konzervatív és forradalmár: egy konzervatív forradalmár.

Sós Vilmos

A TÚLNYÚJTÓZKODÓ BIRODALMAK VÉGZETE

Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*

Fordította Bojtár Péter, Csillag Gábor,
Varga Zsuzsanna

Akadémiai Kiadó, 1992. 638 oldal, 790 Ft

Az ismert világ kitágulása az újkorban gyorsult fel, és földrajzi értelemben századunk elején fejeződött be. Nem lehet véletlen, hogy azóta jelentkeznek műveikkel azok a történészek, történetfilozófusok, akik a világtörténelem egészének a folyamatára próbálnak meg egységes magyarázatot találni. Ezen belül is talán azok a kísérletek a leglátványosabbak, amelyek a nagy civilizációk, illetve világbirodalmak felemelkedésének és letűnésének az okait firtatják.

Spengler vagy Toynbee életműve ma már nem annyira aktuális olvasmány, mint szellemi csemege. S a közgazdaságtan, a szociológia és a politológia határmezsgyéjén ezt a hagyományt ma is érvényes mondanivalóval folytatják azok a hatvanas évekbeli művek (Daniel Bell, Brzezinski, Fourastié és mások munkái), amelyek a „posztindusztriális társadalom” kialakulásának folyamatát próbálják leírni. Az akkori Kelet-Európában a „konvergenciaelmélet” nem volt elfogadott dolog. Talán azért nem, mert a hozzá sorolt tudományos iskolák egyik vezérfonala az volt, hogy a világbirodalmak sorsa vagy a bukás, vagy az asszimiláció (más birodalmakhoz vagy más típusú társadalmakhoz). Ezt a sort pedig az ideológiák és a rendszerek különbségeitől nagyban független tényezők döntik el, amelyekre a birodalmak vezetőinek hosszabb távon nincs igazi hatásuk.

A század eleji-közepi „globális” történetfilozófusok munkásságában a társadalom és a kultúra viszonyának alakulása adott magyarázatot arra, hogy egy civilizáció vagy egy birodalom mikor került „leszálló ágba”. A posztindusztriális társadalom elméleteiben a döntő tényező a társadalom és a technológia viszonya volt. Egy társadalom (vagy egy birodalom) kilátásai nemcsak attól függtek, hogy mennyire képes kifejleszteni és gyártani a korszerű technológiákat, hanem attól is,